

УДК 37.026:908–057.875

РОЛЬ ДИДАКТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ НАВЧАННЯ У ПРОЦЕСІ ЗАСВОЄННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ЗНАТЬ СТУДЕНТАМИ

Кушнір Г. Л.

У статті розглядається роль дидактичних принципів навчання при формуванні краєзнавчих знань у студентів природничих спеціальностей. Аналізується важливість майстерності викладача в навчальному процесі та оцінюється активність студентів і їх прагнення до пізнання рідного краю.

Ключові слова: дидактичні принципи, краєзнавчий принцип, знання, навчання, студент.

В статье рассматривается роль дидактических принципов обучения при формировании краеведческих знаний у студентов естественных специальностей. Анализируется важность мастерства преподавателя в учебном процессе, оценивается активность студентов и их стремление к познанию родного края.

Ключевые слова: дидактические принципы, краеведческий принцип, знания, обучение, студент.

The article discusses the role of didactic principles of instruction in teaching regional studies material to students of natural sciences. The author analyzes the importance of pedagogical prowess in the teaching process and evaluates student activity and interest in learning about their native area.

Key words: didactic principles, regional studies principle, knowledge, teaching, student

Постановка проблеми. Проблема визначення дидактичних принципів навчання – не нова. Ще з радянських часів триває низка суперечок щодо визначення дидактичних принципів та їх кількості, але річ не в кількості принципів, а в тому, як вони в своїй сукупності забезпечують ефективність засвоєння знань. В даному дослідженні автора цікавлять принципи навчання, які забезпечили б високий рівень засвоєння краєзнавчих знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням даної проблеми займалися Ю. К. Бабанський, С. У. Гончаренко, І. Ф. Харламов, М. Д. Ярмаченко та інші вчені. Науковці По-різному визначають дидактичні принципи навчання, що свідчить про відсутність їх єдиної системи. Тому обмежимося аналізом змісту лише тих принципів, які безпосередньо стосуються краєзнавства та допомагають при його вивченні студентам у вищих навчальних закладах.

Формування цілей статті (постановка завдання). Виходячи з важливості окресленої вище проблеми, нами поставлено мету – узагальнити існуючі підходи до поняття "дидактичні принципи навчання", визначити, яке місце посідають дидактичні принципи у процесі засвоєння краєзнавчих знань студентами, які навчаються у вищих навчальних закладах на природничих спеціальностях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнюючи праці вчених-географів, можна зробити висновок, що географія на початку ХХІ ст. не тільки не вичерпала свій потенціал, а може і повинна стати центром об'єднання природничих і суспільних наук, спрямованих на вирішення проблем, що виникають у результаті взаємодії людини і природи. Це впливає із самої суті сучасної географії, яка знаходиться на межі між природничими і суспільними науками, а тому є наукою, що може повною мірою розглядати взаємодію людини і природи [8, с. 6]. Саме тому дуже важливою ланкою в формуванні географічних знань є краєзнавчо-туристичні знання, які дозволяють краще пізнати свій край, його природні ресурси, особливості господарського розвитку.

Дидактична природа гуманітарного навчального предмета, як і природа самого гуманітарного знання, недостатньо вивчена. Низка дидактів вбачають специфіку таких предметів в їх особливій освітній функції, а саме у спрямованості на формування в студентів не "знань" і "способів діяльності", а відповідно до теорії І. Я. Лернера – В. В. Краєвського – "досвіду емоційно-ціннісних відносин" [12, с. 182].

Краєзнавчо-туристичні знання, як і всі інші види знань, здобуваються в процесі навчання. Процес навчання – це особливий вид людської діяльності, це специфічна

соціально-педагогічна система, а будь-яка система базується на якихось загальних положеннях, які і називаються принципами. Дидактичні принципи є визначальними при виборі змісту освіти, методів і форм навчання [4, с. 11].

У дидактиці зустрічаються такі терміни, як "принципи навчання", "дидактичні принципи" та "принципи дидактики". Більшість педагогів дійшли висновку, що ці терміни однозначні. Вони характеризують по суті одне й те саме явище. Наприклад, І. Ф. Харламов, на якого спирається В. І. Бондар, вважає, якщо розглянуті закономірності навчання достатньо обґрунтовані у науковому відношенні, то вони повинні виступати як вихідні вимоги до організації навчального процесу. Ці вимоги прийнято називати дидактичними принципами [3, с. 142]. Ю. К. Бабанський вважав: "... З виявлених дидактикою закономірностей випливають деякі основоположні вимоги, дотримання яких забезпечує оптимальне (найкраще для даних умов) функціонування навчання. Їх називають принципами навчання" [1, с. 327–329].

Тобто під термінами "принципи навчання", "дидактичні принципи" та "принципи дидактики" ці вчені вбачають одне і те саме завдання – основні вимоги до процесу навчання та його організації.

Дидактичні принципи – принципи дидактики, які визначають зміст, організаційні форми й методи навчальної роботи школи згідно з загальними цілями виховання й закономірностями процесу навчання. Основними дидактичними принципами є науковість навчання, виховний характер навчання, наочність навчання, свідомість і активність у навчанні, міцність засвоєння знань, систематичність і послідовність у навчанні, доступність навчання, індивідуальний підхід [5, с. 89].

Принципи навчання – основні вихідні положення теорії навчання. Вітчизняна педагогічна наука розкриває систему дидактичних принципів, виходячи з наукового розуміння суті виховання й навчання. Ця система ґрунтується на принципах: зв'язку змісту й методів навчання з національною культурою і традиціями; виховного характеру навчання, науковості, систематичності, наступності, свідомості й активності, наочності, доступності, індивідуалізації процесу навчання, уважного вивчення інтересів, здібностей, нахилів кожного [5, с. 270].

Використання принципів навчання дозволяє навчальний процес скоригувати таким чином, щоб відбувалося ефективно засвоєння знань студентами. Поряд з тим ці принципи дозволяють поетапно досягати мети навчання, встановлювати між викладачами і студентами атмосферу творчої взаємодії та взаєморозуміння.

Ще з радянських часів тривала низка суперечок щодо визначення принципів навчання. Різні автори По-різному виділяли їх кількість і характеризували їх. На думку В. Оконя, "принципи навчання... – це найбільш суперечлива галузь дидактики. В її межах наявні протилежні думки, які часто суперечать одна одній" [10, с. 177]. Проаналізувавши літературу, присвячену дидактичним принципам засвоєння знань, автор вважає доцільним виділити наступні дидактичні принципи, які важливі при формуванні краєзнавчих знань студентів:

1. Принцип науковості навчання.
2. Принцип систематичності і послідовності в навчанні.
3. Принцип зв'язку теорії з практикою.
4. Принцип свідомості, активності і самостійності тих, хто навчається.
5. Принцип наочності у навчанні.
6. Принцип доступності навчання.
7. Принцип міцності знань, умінь і навичок.
8. Принцип емоційності навчання.

Поряд з цими класичними педагогічними принципами навчання для краєзнавства дуже важливим є "краєзнавчий принцип", який для вивчення географії має неоціненне значення. Краєзнавчий принцип дає можливість будувати викладання географії згідно з дидактичним правилом: "від відомого до невідомого", "від близького до далекого" [14, с. 9].

Головне призначення краєзнавчого принципу полягає у тому, щоб дати можливість тим, хто навчається в знайомій місцевості, в щоденній обстановці спостерігати географічну дійсність у співвідношеннях і зв'язках її окремих компонентів і результати спостережень використовувати... для формування понять на отриманих реальних уявленнях, які складають основу географічної науки [14, с. 10].

Коли студент отримує інформацію про географічні умови, ресурси, населення своєї рідної місцевості, в нього складається, як пазл, уявлення в цілому про свій

край, за аналогією йому вже значно простіше досягнути інформацію про свою країну та інші країни світу.

Всі принципи навчання знаходяться в тісному взаємозв'язку, проявляються одночасно в будь-якому елементі процесу навчання, хоча і різною мірою, при домінуючому значенні одного або декількох з них залежно від специфіки тієї або іншої сторін навчання [13, с. 95].

Загальнодидактичні принципи діють у процесі навчання всіх дисциплін. Проте в міру теоретичного розвитку окремих методик і все ґрунтовнішого розкриття закономірностей процесу навчання кожного конкретного предмета виділяються специфічно-методичні принципи. Останні конкретизують загальні принципи дидактики [16, с. 139].

Принципи навчання виконують дві функції: 1) виступають способом побудови наукових дидактичних теорій, в тих випадках, коли принцип, який аналізується, є частиною науково-педагогічного знання; 2) виконують регульовальну функцію в практичній частині навчання. Найчастіше в педагогічній практиці користуються регулятивними функціями принципів навчання. Таке використання є дуже важливим, адже дидактичні принципи навчання лежать в основі навчання всіх дисциплін, а значить, допомагають при підборі форм і методів навчання конкретної дисципліни. Проте обидва принципи навчання тісно пов'язані між собою і перебувають у постійній взаємодії.

Принцип науковості навчання. При теоретичному навчанні студенти збагачують свою скарбничку знань додатковою науковою інформацією. Викладачі повинні подавати навчальну інформацію згідно з навчальними програмами і планами, дотримуючись профілю навчання. Сутність принципу науковості, з одного боку, визначається імовірністю фактів, процесів, подій, природних явищ, а з іншого боку – пояснює ці явища, використовуючи закони природи та спираючись на логічне мислення. Студенти в процесі навчання оволодівають науково достовірними знаннями, які мають подаватися на високому сучасному інтелектуальному рівні. Оскільки потік інформації постійно розширюється та зростає, завдання педагога полягає у вмінні скомбінувати інформацію таким чином, щоб представити її в історичному контексті і на сучасному етапі та окреслити перспективи її розвитку на майбутнє. Принцип науковості є базисом змісту краєзнавчої освіти, який знайомить студентів з достовірною інформацією про свій край. В той же час принцип науковості відноситься не лише до змісту, але і до методів навчання, тому вимагає постійного удосконалення сучасних методів навчання на основі використання досягнень науково-технічного прогресу. Здійснення навчання на основі використання принципу науковості та методів навчання озброює студентів системою достовірних знань, які служать фундаментом у формуванні діалектико-матеріалістичного підходу до пізнання навколишнього світу та наукового кругозору. Також цей принцип розвиває пізнавальні інтереси студентів стосовно свого рідного краю, його природних та господарських особливостей. Сприяє переходу студентів від репродуктивного засвоєння знань до самостійних досліджень, спостережень та самоздобуття нових знань. Принцип науковості має широку палітру до розкриття краєзнавчих знань, але поряд з тим він ще й підвищує творчу активність студентів, стимулює їх до нових відкриттів.

Принцип систематичності і послідовності в навчанні вперше запропонував Я. А. Коменський. Так, у своїй "Великій дидактиці", він писав: "Як в природі все пов'язане одне з одним, так і в навчанні потрібно пов'язувати все одне з одним саме так, а не інакше" [7, с. 257].

Відомий Нобелівський лауреат у галузі медицини і фізіології, творець науки про вищу нервову діяльність І. П. Павлов визначав системність як один з найважливіших особливостей вищої нервової діяльності, оскільки кора великих куль головного мозку (яка є матеріальним субстратом психіки) постійно прагне до інтеграції, до стереотипної об'єднаної дії. Своїми дослідженнями І. П. Павлов встановив невіддільність психічних явищ від матеріальної вищої нервової діяльності. Всі психічні явища – це рефлекторна діяльність головного мозку, це аналітико-синтетичне відображення впливу зовнішнього світу на мозок, впливу, який виникає в процесі пізнання, діяльності людини, її практики. Всі наші думки і уявлення неперервно управляються дійсністю, яка і є їх єдиним джерелом [15, с. 9–10].

Систематичність у навчанні вимагає, щоб студенти оволоділи краєзнавчо-науковими знаннями, уміннями та навичками спостереження за явищами, процесами. Щоб здобуті знання дійсно закріпилися в свідомості студентів, а не забулися після першої ж перевірки знань, при вивченні знань має спостерігатися логічна послідовність,

кожна наступна тема має логічно продовжувати попередню і спиратися на знання здобуті в результаті її вивчення. Систематичність у навчанні вимагає наступності між роками навчання, а також безперебійного використання навчального часу [16, с. 144]. Це означає, що студент повинен регулярно відвідувати пари, не пропускати занять, щоб у його знаннях не утворилося прогалин, які не дозволять вибудувати ланцюжок послідовності у розумінні знань. Систематичне вивчення явищ природи, яке відбувається в процесі краєзнавчих спостережень, дозволяє краще зрозуміти природні явища, виховати бережливе ставлення до природи та прищепити естетичний смак до прекрасного.

Систематичність навчання студентів залежить в першу чергу від систематичності викладання навчального матеріалу. Якщо викладач подасть навчальний матеріал науково, цікаво, доступно і на сучасному рівні, то і студенти засвоять отриманий матеріал з задоволенням, цікавістю, у них сформується міцна система знань, яка буде застосовуватися в подальшому при вивченні нових тем з краєзнавства.

Принцип зв'язку теорії з практикою. При навчанні практика слугує головним чином для поглиблення розуміння студентами краєзнавчої теорії, для закріплення, застосування і перевірки істинності зосвоєних знань. Краєзнавство своїм змістом і прийомами дослідницької роботи значною мірою сприяє наочності у вивченні географії. Вивчаючи свій край, студенти споглядають навколишнє середовище та процеси, які в ньому відбуваються, досліджують, як взаємодіють природні компоненти, аналізують вплив на природу діяльності людини. З цією метою студенти відвідують музеї, здійснюють виходи на природу для ознайомлення з природними об'єктами, вирушають у туристичні маршрути та на екскурсії до промислових підприємств.

Викладач має пояснити студентам співвідношення між теорією та практикою і наголосити на тому, що наукові знання виникають як результат практичних дій і навпаки, тоді як теоретичні знання мають удосконалювати практичну діяльність.

Принцип свідомості, активності і самостійності тих, хто навчається. В процесі краєзнавчої роботи відбувається активне засвоєння тими, хто навчається, навчального матеріалу, вони здобувають навички, необхідні в житті, іде підготовка до практичної діяльності та розширюються загальнонаукові знання [14, с. 8]. Викладач має добиватися того, щоб студенти не тільки сприймали готову інформацію, а й самостійно здійснювали наукові пошуки, знаходили нові джерела пізнання. Викладач-керівник повинен вміти майстерно спрямовувати студентську ініціативу в навчальне русло.

Аналіз педагогічних досліджень дає досить широкий спектр трактувань терміна "самостійна робота". Так, самостійна робота – це: 1) навчальна діяльність; 2) засіб навчання; 3) засіб формування пізнавальних здібностей; 4) спосіб організації навчального процесу, спрямований на формування принципів самодіяльності, самоорганізації, саморозвитку; 5) форма організації самостійної пізнавальної діяльності; 6) умова самоорганізації і самодисципліни [9, с. 72–73]. Тобто в процесі навчання студентів самостійній роботі має відводитися чільна роль, оскільки вона вирішує широке коло навчальних завдань і сприяє саморозвитку, самовдосконаленню, самоосвіті, і відповідно, здобуттю нових знань.

Принцип наочності у навчанні. Наочності у процесі навчання студентів краєзнавства відводиться одна з провідних позицій. Наочність у навчанні – один з основних принципів дидактики, відповідно до якого навчання будується на конкретних образах, що безпосередньо сприймаються. Вперше цей принцип обґрунтував Я. А. Коменський, він називав наочність "золотим правилом" дидактики. Треба, писав він, "... все, що тільки можна, давати для сприймання чуттям, а саме: видиме – для сприймання зором, чутне – слухом, запахи – нюхом, те, що підлягає смаку, – смаком, доступне дотикові – через дотик" [7, с. 302–303]. Пізніше його розробляли Й. Г. Песталоцці, К. Д. Ушинський. Сучасні дидакти розглядають наочність як джерело знань, на основі якого формуються чуттєві уявлення й поняття, як ілюстрацію до положень, що вивчаються, опору для абстрактного мислення. Засоби наочності застосовуються перед вивченням нового матеріалу, в процесі засвоєння понять, повторення й перевірки знань тощо [5, с. 224–225].

М. Раєвський наголосив на тому, що "головне в географії – розуміння просторових відношень, але воно можливе тільки при розвитку здатності уявлення. Уявлення наші тільки тоді зрозумілі і живі, коли виникають із дійсного сприйняття, і тому географія, яка викладається, має бути як можна наочнішою. Вищий ступінь

наочності – власне спостереження, воно створює найкращий шлях для здобуття істин; але так як неможливо спостерігати за всією земною поверхнею, то приходиться обмежуватися тільки тим, що нас оточує. Не окреме і чуже повинно бути предметом першопочаткового вивчення, а близьке, рідне..." [11, с. 69].

Правильне застосування різних видів наочності з краєзнавства, а саме посібників, карт, схем, таблиць, гербаріїв та ін., сприяє тому, щоб знання в студентства були не формальними, а міцними, аргументованими та чітко сформованими з подальшою можливістю встановлення причинно-наслідкових зв'язків, тобто розуміння того, чому відбуваються явища і процеси саме так, а не інакше.

Природні явища і об'єкти своєї місцевості найбільш доступні для безпосереднього вивчення, краєзнавчий підхід допомагає формувати географічні поняття (клімат, режим річок, природний комплекс) [6, с. 6].

Наочність буває двох видів: споглядальна і дієва. Роль споглядальної наочності в тому, що студенти під керівництвом викладача спостерігають, розглядають об'єкти в натурі або в зображеннях, які їм представив викладач. Інший вид наочності – дієва наочність, з її допомогою студенти пізнають об'єкти діючи. Вони виготовляють певні моделі, карти своєї місцевості, створюють таблиці, діаграми. Тобто, використовуючи найрізноманітніші матеріали і свою фантазію, студенти створюють наочні краєзнавчі змодельовані дидактичні матеріали, які не лише виступають підсумком їх знань з певної теми, але й можуть бути використані наступними поколіннями студентів-краєзнавців для навчання. Засоби наочності, залежно від того, що вони відображають, можна поділити на такі групи: 1) натуральні об'єкти: рослини (гербарії), тварини, колекції мінералів, хімічні речовини, продукти праці (наприклад, колекції-зразки тканин); 2) зображальні засоби – навчальні картини, макети географічних об'єктів, муляжі; 3) схематичні засоби – географічні, топографічні, історичні карти свого рідного краю, схеми, графіки, діаграми тощо.

Деякі дидакти виділяють, крім названих двох видів наочності, ще один вид наочності – словесно-образна наочність, тобто застосування художніх та інших образів, які виражаються словами викладача, аудіозаписами (музика, звуки природи та ін.), відеопереглядом навчальних фільмів, презентацій.

Незважаючи на низку суперечок щодо виділення різної кількості видів наочності, все ж найбільш ефективним є комбінування всіх можливих засобів, які залучають до сприйняття всі органи чуття людини: зір, слух, нюх, дотик, тобто найкращим чином дозволяють студенту оволодіти знаннями.

Принцип доступності навчання. Під доступністю навчання мається на увазі відповідність змісту, об'єму, характеру навчального матеріалу рівню підготовки студентів до краєзнавчої роботи та розвитку їх пізнавальних можливостей. Головним завданням викладача згідно з цим принципом має бути врахування ним особливостей психіки студентів, їх інтелектуальних можливостей та здібностей.

Доступність навчання також залежить ще від низки причин: дотримання інших дидактичних принципів, дуже ретельний відбір навчального матеріалу, певна система засвоєння цього матеріалу, майстерність викладача та його особисті якості, які дозволяють навчати краєзнавства.

Зробити навчання доступним – це, по-перше, з урахуванням можливостей студентів визначити зміст навчання, тобто об'єм знань, умінь і навичок, якими повинен оволодіти студент у процесі вивчення краєзнавчого матеріалу. По-друге – правильно визначити рівень теоретичної складності та глибини програмного матеріалу, який буде найбільш прийнятним для вікової категорії студентів. По-третє – правильно розрахувати кількість годин з курсу, щоб оптимально забезпечити максимально можливий результат засвоєння знань. По-четверте – майстерність викладача відіграє одну з провідних ролей при викладі нового матеріалу, який має бути поданий цікаво, яскраво, з використанням наочності. По-п'яте – викладач має ретельно проаналізувати рівень засвоєння знань та індивідуальні особливості кожного студента. Виділити для себе студентів, котрі відстають у навчанні, та приділяти їм максимально посилену увагу, сильнішим же студентам, навпаки, – давати додаткові завдання та організувати роботу таким чином, щоб вони допомогали слабшим у навчанні.

Принцип міцності знань, умінь і навичок. Цей принцип передбачає врахування того, що знання, вміння, навички набувають насамперед для використання їх у подальшій навчальній роботі та майбутній професійній діяльності. Тому вони мають бути міцними, тобто мати високий рівень запам'ятовуваності, що можна забезпечити

усвідомленим сприйманням, заучуванням головного в навчальному матеріалі, систематичним застосуванням набутих знань і способів діяльності в різних ситуаціях, тобто підкріпленням [2, с. 99].

При вивченні краєзнавчого матеріалу має відбуватися постійне його повторення, тобто нагадування попередніх тем, їх частин у контексті здобуття нових знань.

Осмислення і міцність засвоєння вивченого краєзнавчого матеріалу відбувається тоді, коли в потрібній ситуації цей матеріал згадується студентом і застосовується, тобто фіксується і відкладається в пам'яті.

Принцип емоційності навчання. Емоції відіграють у житті та щоденній діяльності людини одну з провідних ролей. У навчальному процесі під час здобуття знань у студентів виникають переживання, почуття, які навіюються навчальним матеріалом та його емоційним забарвленням. Від того, припав матеріал до душі студентів чи ні, і залежить рівень його засвоєння та розуміння. Саме тому викладач при подачі краєзнавчого матеріалу має донести його цікаво, доступно, яскраво, тобто викликати в студентів позитивні емоції і бажання до розуміння матеріалу та засвоєння знань. Для створення позитивного навчального середовища використовуються різноманітні засоби наочності, виходи на природу, проведення екскурсій та походів.

При майстерному застосуванні викладачем всіх вищеперелічених засобів та його особистісних якостей позитивні емоції, викликані краєзнавчим матеріалом, зацікавляють студентів та стимулюватимуть до подальшої самостійної роботи та удосконалення своїх професійних знань, умінь і навичок.

Висновки. Проаналізувавши наукові підходи з даної проблеми, було встановлено, що питання дидактичних принципів навчання є одним з провідних у дидактиці вищої школи. В педагогіці ще не вирішено питання про систематизацію дидактичних принципів, хоч ясно, що важливе завдання створення єдиної наукової системи принципів навчання не слід зводити, як вважають окремі педагоги, до подолання строкатості щодо їх кількості, номенклатури, порядку розташування за їх значущістю чи поділу на окремі групи і тому подібне [16, с. 160].

На основі аналізу літератури автором було виокремлено 8 дидактичних принципів навчання та один спеціальний – краєзнавчий принцип, єдність яких забезпечить високий рівень засвоєння краєзнавчих знань. Реалізація цих принципів у навчальному процесі повинна мати двосторонній зв'язок: викладач – студент. Тобто для ефективного засвоєння знань викладач застосовує свою майстерність і знання, а студент проявляє інтерес, жагу до знань і бажання самовдосконалення і самореалізації в майбутньому.

Література

1. Бабанский Ю. К. Педагогика : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Ю. К. Бабанский, В. А. Слостенин, Н. А. Сорокина и др. ; под ред. Ю. К. Бабанского. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Просвещение, 1988. – 479 с.
2. Біляковська О. О. Дидактика вищої школи : навч. посіб. / О. О. Біляковська, І. Я. Мицишин, С. Б. Цюра. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 360 с.
3. Бондар В. І. Дидактика : підручник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів / В. І. Бондар. – К. : Либідь, 2005. – 264 с.
4. Голуб Б. А. Основы общей дидактики : учеб. пособие для вузов / Б. А. Голуб. – М. : Гуманитарный издательский центр "ВЛАДОС", 1999. – 96 с.
5. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
6. Замковий В. П. Майстерність учителя географії / В. П. Замковий. – К. : Радянська школа, 1972. – 159 с.
7. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения / сост. А. А. Красновский / Я. А. Коменский. – М. : Учпедгиз, 1955. – 651 с.
8. Крушніцький М. С. Формування екологічних знань та вмінь сільських школярів у процесі вивчення фізичної географії : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 "Теорія та методика навчання (географія)" / Крушніцький М. С. – Київ, 2010. – 20 с.
9. Лыноградская О. И. Самостоятельная работа – одно из условий профессиональной подготовки / О. И. Лыноградская, Н. Л. Клячкина // Вестник Самарского государственного технического университета. – 2013. – № 1 (19). – С. 72–78.
10. Оконь В. Введение в общую дидактику / В. Оконь. – М. : Высшая школа, 1990. – 382 с.

11. Раевский Н. География, как наука и учебный предмет (методика географии) / Н. Раевский. – С.-Петербург : Типография Глазунова, 1911. – 108 с.
12. Сериков В. В. Личностно ориентированное образование: поиск новой парадигмы : монография / В. В. Сериков ; Волгоградский государственный педагогический университет. – М., 1998. – 264 с.
13. Сорокин Н. А. Дидактика : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Н. А. Сорокин. – М. : Просвещение, 1974. – 222 с.
14. Строев К. Ф. Краеведение / К. Ф. Строев. – М. : Просвещение, 1967. – 143 с.
15. Уэллс Г. Павлов и Фрейд / Г. Уэллс. – М. : Издательство иностранной литературы, 1959. – 608 с.
16. Ярмаченко М. Д. Педагогіка / М. Д. Ярмаченко. – К. : Вища школа, 1986. – 543 с.